

Göytürk toponimləri türkdilli xalqların tarixi yaddaşdır

Vaqif İsrailov

Dosent, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: israfilov.vaqif@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4885-8586>

XÜLASƏ

Məqalədə Göytürk xaqanlığının yaranması və türkdilli xalqların inkişaf tarixi haqqında məlumat verilir. Göytürk toponimlərində yaşayan türk xalqlarının tarixi araşdırılır, həmçinin onların yayılma arealları göstərilir. Günümüz üçün aktual olan bu toponimlər Göytürklərin tarixi haqqında məlumat verir. Məlum olduğu kimi, “türk” sözüə Göytürklər dönəminə aid olan abidələrdə rast gəlinmiş və məhz Göytürk xaqanlığı adında da bu sözdən istifadə edilmişdir. X əsrə aid uyğur yazılarında türk sözü “güc”, “qüvvə” mənasında işlədilmiş, Mahmud Kaşğari isə türk adlarının onlara Tanrı tərəfindən verildiyini qeyd etmiş və bu adların “gənclik,” “qüvvə”, “qüdrət”, “yetkinlik” mənalarında işləndiyini bildirmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, Göytürklər əsl tarix yazmışlar. Çağdaş bədii ədəbiyyatlarda da “Bozqurdların ölümü”, “Bozqurdlar dirilir” əsərləri Göytürklərin tarixinə həsr olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

sonyuku, Abakan,
ötükən, İltəris, kapağan

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.01.2022
qəbul edilib: 10.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Goyturk toponyms are the historical memory of Turkic-speaking peoples

Vagif Israfilov

Associate Professor, department of Azerbaijani linguistics. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: israfilov.vaqif@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4885-8586>

ABSTRACT

Goyturk toponyms are the historical memory of Turkic-speaking people – the article provides information about the establishment of the Goyturk khanate, the history of development of Turkic-speaking people. The history of the Turkic people living in Goyturk toponyms is studied and their distribution areas are shown. These toponyms, which are relevant today, give information about the history of the Goyturks. As it is known, the word Turk is found in the monuments of the Goyturk period. The Turkish word was developed in the name of Goyturk khanate. In the Uyghur writings of the 10th century, the Turkish word was used to mean "power", "force". In Mahmud Kashgari, it is noted that the Turkic names were given to the Turks by God, and were used in the meanings of "youth", "strength", "power", "maturity". It is also a fact that the Goyturks wrote a real history. In contemporary literature, the works "Death of Bozkurds", "Bozkurds are resurrected" are dedicated to the history of Goyturks.

KEYWORDS

sonyuku, Abacan,
passing, Iltaris,
kapagan

ARTICLE HISTORY

Received: 03.01.2022
Accepted: 10.02.2022

Giriş / Introduction

Tarix həqiqətləri yaşadır, qoruyur və özündə hifz edib gələcək nəsillərə ötürür. Bu baxımdan, tarixi dəyişmək mümkün deyil. Lakin bəzi üzdənirəq xalqların nümayəndələri bütün dövrlərdə öz tarixlərini saxtalaşdırmaq, başqa xalqların adət-ənənələrini özününküləşdirərək bütün dünyaya tanıtmaya arzusunda olmuşlar. Lakin zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, bu cür saxtakarlıq düzgün atılmış addım deyildir.

Tarixi həqiqətlər uzaq qərinelərdən xəbər verir. Türk xalqlarının tarixi onun abidələrində yaşayır. Araşdırmalara əsasən məlum olmuşdur ki, qədim türk yazılı abidələri eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Bu yazıların dövrümüzə qədər gəlib çatan ən qədim nümunələri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk əlifbasının hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türkdilli xalqların tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

O da həqiqətdir ki, ilk dəfə olaraq türk millətinin adı Göytürk kitabələrində çəkilmiş və onların tarixi bu daşlar üzərində həkk edilmişdir. Bu daş yazılar türk ədəbiyyatının ulu babası, türk dilinin ilk yazılı qaynağı hesab edilir.

1721-ci ildə Güney Sibirdə Yenisey çayının sahillərində yerləşən Abakan bölgəsinin Krasnoyarsk şəhəri yaxınlığında iki avropalı gəzib dolaşarkən bu yerlərin təbiəti, yerli xalqların dili, adət-ənənəsi onların ciddi marağına səbəb olmuşdur. Bu şəxslərdən biri alman alimi Daniel Misserşmidt, digəri isə isveçli İohan fon Stralenberq idi. Bir gün yerli kəndlilərdən biri onların yanına gələrək qəribə daş yazısı və heykəllər haqqında söhbət açır. 1722-ci ildə Daniel, Çarkov kəndində yerləşən yazılı daşı görüb heyrətə gəlir və Abakana qayıdanda dostu yüzbaşı İ.Stralenberqlə görüş zamanı bu barədə ona da məlumat verir. Bundan sonra onların hər ikisi həmin yerə gələrək, bu qədim yazılara tamaşa edir, bəzilərinin isə surətini çıxarırlar [Şükürlü Ə.C. Bakı, 1993].

Orxon-Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk toponimləri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarixi yüksəlişi, onların oyanışı və mədəni inkişafının nəticəsidir.

Türk tayfaları birləşərək VI yüzillikdə Altay, Mərkəzi Asiya və Sibirdə bir dövlət yaradırlar. Türk xaqanlığı adını alan bu dövlət VI-IX yüzilliklərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin ali toplantıları qurultay adlanır, dövlət başında isə xaqan dururdu. Qəbilə başçısına bəy, səlahiyyətinə görə ondan sonra gələnlərə tikin və şadi, xalqa isə budun və ya qara budun deyilirdi. Dinləri atəşpərəstlik, şamanilik və s. idi.

Orxon-Yenisey abidələri Tonyukuk, Kül Tigin və Bilgə xaqanın şərəfinə yazılmışdır. Çin qaynaqlarında Tonyukukun 710-716-cı illərdə vəfat etdiyi bildirilir.

O, türk millətinin keçmişi və gələcəyini düşünərək, ürək ağrısı ilə belə yazırdı: “Türk milləti öldü, qutardı, yox oldu. Türk millətinin yerində dörd boy qalmadı. Meşədə, çöldə qalmış olanlar toplanıb 700 oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyadə idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku kağanı edəlim, düşündüm. Tanrı bilik verdiyi üçün onu qağan etdim”. Bu sözlər Tonyukukun şəxsiyyətini aşkara çıxarır. Buradan aydın olur ki, o, bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömrü boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş, onları birliyə çağırılmışdır.

“Kül Tigin”in şərəfinə yazılmış abidə dəyərli sənət əsəridir. O, 732-ci ildə qırx yeddi yaşında döyüşlərin birində öldürülmüşdür. On altı yaşında mübarizə meydanına atılan bu igid sərkərdə çoxsaylı döyüşlərdə iştirak etmiş, düşməne qarşı amansızlıq göstərmişdir. Kül Tigin böyük nüfuz sahibi olduğundan onun dəfnində Çin, Gidan, Buxara, Soqda, Tibet və s. yerlərdən qonaqlar gəlmişdir. Kitabədə sözlər təbii olaraq ölənin dilindən verilir, onun xidmətləri sadalanır, igidlik və xoş xasiyyətlərindən danışılır. Kül Tigin türk millətinə belə deyirdi: Mən – Tanrı, tək göydə yaranmış bilici türk xanı, bu taxtda oturdum, sözlərimi axıra qədər eşidin. İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Yağılar şirin sözü, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Ey türk xalqı, yağılardan şirin sözü, zərif hədiyyəsinə aldanıb çox məhv oldun” [Zeynalov F.R. Bakı, 1980].

İyirmi beş döyüşə çıxaraq üç dəfə vuruşan Kül Tiginin adı igidlik rəmzinə çevrilərək dillərə düşmüşdür. Hələ cavanlığında qardaşı Magilyan xaqanı (Bilgə xaqan) taxta oturdan və on üç il onun baş sərkərdəsi sayılan Kül Tigin qardaşı çox sevirdi: “Humay kimi qadın – anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül Tigin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım kağan əmimin el birliyini belə ələ aldı. Altı Cub saqdilərə tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. Kül Tigin piyada qoşunla hücum keçdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaş olanda Çaça Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində Boz atını minib hücum keçdi. Silahına, paltarına yüzdən artıq ox vurdular. Ordu başçısına bir ox dəymədi”.

Abidələrin üçüncüsü Magilyanın, yəni Bilgə xaqanın şərəfinə ucaldılmışdır. “Bilgə xaqan abidəsi” adı ilə məşhur olan bu kitabələr Yolluq-tikin tərəfindən yazılmışdır. Burada göstərilir ki, Magilyan güclü dövlət yaratmış, hər tərəfə qoşun çəkərək düşmənlərə qalib gəlmiş, həyatın son günlərində isə nəqqaşa bütün bu başına gələnləri daşlara həkk etdirmişdir.

Orxon-Yenisey abidələrinin sayı üç deyil, üçdən daha artıqdır. Dil, üslub və məzmun baxımından kitabələr bir-birini xatırladır. Qədim kitabələr bu baxımdan bədii sənət nümunəsi kimi də səciyyəvidir. Kitabədə bədii düşüncə və ifadələr mətnə

tərəvət gətirərək onun bədii gözəlliyini artırır. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili deyim və ifadə tərzindən baxımından qədim türk abidələri ilə oxşar olması təbii və qanunauyğundur. Bu yaxınlıq və bənzəmə cümlənin quruluşunda, tarixi adlarda, türk həyatını xarakterizə edən anlayış və ifadələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn, “Kül Tigin abidəsi”ndə belə deyilir: “Sağdakı Şadapıt bəylər, soldakı Tar Kanlar, buyurun bəyləri! Oğuz tatarı, 9 Oğuz bəyləri, milləti”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da isə belə deyilir: “Sağdakı oturan bəylər sol qolda oturan sol bəylər, eşikdəki inaqqlar, dində oturan xas bəylər, qudlu olsun dövlətimiz”.

Qədim türk abidələri türk xalqlarının ortaq ədəbi tarixi abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edərək, türk xalqlarının milli oyanış və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Onlar türk xalqlarının dil və ədəbiyyatının ilkin qaynağı, özülü və türk dünyasının təməl daşına çevrilmişdir.

“Bilgə xaqan” və “Orxon-Yenisey” abidələrində adı çəkilən ən maraqlı toponimlərdən biri Ötükəndir. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilmişdir. Ötükən şaman Allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Mahmud Kaşğari öz əlyazmalarında o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin Ötükən olduğunu göstərmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış Ötükən tayfa adı “hökmdar qadın ölkəsi, ərazisi”, “sitayış edilən yer, səcdəgah”, “türklərin müqəddəs dağı” mənalarındadır. Ötükən adı yış, yer sözləri ilə yanaşı işlənmiş, mif anlamı isə “yaradan ata”, “yaradan xan” kimi şərh olunur [L.Potapov, M.Seyidov].

Müasir tuvin dilində bəzi fonetik dəyişikliklə müşahidə olunan “Ütüqen” coğrafi termini “örtülü dağ silsiləsi”, “sıra dağlar” mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yuxarı Yenisey ərazisində yerləşən və qədim türklərin müqəddəs sayıb sitayış etdiyi inanc yerlərindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad yalnız monqolların deyil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı məlumatlar verə bilər.

“Ötükən” qədim türklərin (Göytürk) ənənəvi inamı “Tenqriçilikdə” Torpaq Anaya verilən adlardan biridir. Monqol dilində Etugen, İtugünya da Odigan kimi şəkillərinə də rast gəlinir. Ötükən-Kültü Tengri-Kültü ilə birlikdə xüsusilə Göytürk İmperiyası dövründə böyük əhəmiyyət qazanmışdır.

Köhnə inanca görə Torpaq Ananın əhvalı ağacların vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş. Əgər ağaclar sağlam və güclü yetişib bol meyvə verirlərsə, Torpaq Ananın insanlardan məmnun olduğuna inanırlar. Torpaq Anaya edilən dua, güclü və böyük bir ağaca doğru yönəldilir.

“Ötükən” qədim türk yurdlarından biri olan Köktürklərin (Göytürklər) paytaxt şəhərinin adıdır.

Bilgə xaqan və Orxon-Yenisey abidələrində Ötükən dağı “türk məmləkətinin ürəyi” faktı kimi əks edilmişdir. Ancaq hazırda həmin ərazi Rusiya və Monqolustan arasında yerləşən ərazi hesab edilir.

“Bilgə xaqan abidəsi”nin hündürlüyü 3,8 metrdir. Şərq tərəfində 41, cənub və şimal tərəflərinin hərəsində isə 15 sətirlik mətn əks olunub. Beləcə, türk dilində yazılan ümumi sətirlərin sayı 71-dir. Abidənin qərb tərəfində isə çin dilində bir yazı verilib. Şimal tərəfinin ilk 8 sətirinin məzmunu Kül Tigin abidəsinin cənub tərəfindəki 11 sətir ilə eynidir. Bundan başqa, şərq tərəfindəki ilk 24 sətir ilə, Kül Tigin abidəsinin şərq tərəfindəki 30 sətir eynidir [Zeynalov F.R. Bakı, 1981].

Bilgə xaqan abidəsinə Kül Tigin abidəsindən daha çox ziyan dəymiş, bu səbəbdən də onun bəzi hissələrini tam şəkildə oxumaq mümkün deyil. Burada yazılan mətn Bilgə xaqanın öz dilindən verilir, bəzi hissələrində isə abidəni yazan Yollıq xaqanın dilindən də sözlər qeyd olunub. Abidə Bilgə xaqanın xatirəsi şərafinə oğlu Tengri xaqan tərəfindən 735-ci ildə hazırlanmış, qardaşı oğlu Yollıq xaqan tərəfindən yazılmışdır. Kitabə yuxarı tərəfdə çin, alt tərəfdə isə türk dilində yazılmışdır. Ancaq Çin dilində yazılan kitabə tamamilən silindiyindən, oradakı yazılanları oxumaq mümkün deyil. O, zamanla parçalanmış və ən çox ziyan dəymiş Orxon-Yenisey abidələrindəndir. Ətrafında xeyli türbələr, heykəllər və balballar vardır [Əliyev Y.V. Bakı, 2005].

Abidə 1889-cu ildə N.M.Yardrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqan və Kül Tigin abidəsi birlikdə “Koşo-Saydam” abidələri adlanır. Bu abidə haqqında ilk dəfə 1897-ci ildə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən “Orxon ekspedisiyası əsərlərinin toplusu, IV” əsərində məlumat verilmişdir. Əsərdə hər iki abidənin V.V.Radlov tərəfindən təsviri, P.M.Melioranski tərəfindən isə mətnlərin rus dilinə tərcüməsi verilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə “Bilgə xaqan abidəsi”ni mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində nəşr etdirmiş, ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində isə 1968-ci ildə Tələt Təkin nəşr etdirmişdir. Abidənin həmçinin orijinal mətn, transkripsiya və tam mətninin rus dilinə tərcüməsi S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə hazırlanmışdır. Mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində abidənin nəşri dəfələrlə Məhərrəm Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində isə ilk dəfə Göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov hazırlamışdır. Bundan başqa, onun Bilgə xaqan abidəsi və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə,

“Ongin”, “Kül Tigin” və “Bilgə xaqan abidələri” Aşina soyuna mənsubdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır.

Qədim türk tayfaları Avropa düzənliklərindən başlayaraq, Sibir çöllərinə qədər geniş bir ərazidə yaşamışlar. Onların tarixi və yaşayış tərzini haqqında məlumatlara yalnız qonşu xalqların, xüsusilə Çin tarixçilərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Alimlər uzun müddət elə düşünürdülər ki, türklər köçəri həyat sürdüklərinə görə onların öz yazısı, əlifbası olmamışdır. 1893-cü ilə kimi qədim türklərin mədəniyyəti haqqında elmə çox az şey məlum idi.

XIII əsrdən başlayaraq Monqolustan və Sibir çöllərinə səyahət edən bir sıra səyyahlar üzərində qəribə yazılar həkk edilmiş daş abidələr haqqında məlumat vermişlər. Lakin Avropa alimləri yalnız XVIII əsrdə, İ.Stralenberqin tapıntılarından sonra bu yazılarla yaxından maraqlanmağa başlamışlar.

Stralenberq İsveç zabiti idi. O, İsveç-Rusiya müharibəsində əsir düşmüş və 13 il Sibirdə sürgündə yaşamışdır. 1730-cu ildə vətəninə geri dönməyi Stralenberq Asiyanın tarixi və coğrafiyası haqqında kitab nəşr etdirərək, Orxon və Yenisey çayları ətrafında tapdığı daş kitabələr haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin bu yazılar hələ də sirr olaraq qalmaqdadır [Xəlilov B.Ə. Bakı, 2013].

Stralenberqin verdiyi məlumatlar əvvəl rus elmi dairələrində maraqla qarşılanır. Rusiyalı türkoloq-alimlər daş üzərindəki yazıları tədqiq etmək üçün Sibire ekspedisiyalar təşkil edirlər. Nəticədə, xeyli daş kitabə, o cümlədən hündürlüyü 3,75 sm olan bir mərmər kurqan tapırlar. Sonradan bu abidə “Kül Tigin” adı ilə məşhurlaşır. Burada naməlum əlifba ilə yanaşı, Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətn də var idi. Məhz bu mətnlər daş kitabələrin sirrini açmaqda mühüm rol oynamışdır.

Bir çox alimlər “Orxon-Yenisey abidələri”ni oxumağa cəhd etmiş, lakin bu, ilk dəfə danimarkalı alim Vilhelm Tomsenə nəsib olmuşdur. O, əvvəlcə “Kül Tigin abidəsi”ndən “tenqri”, “türk”, “Kül Tigin” sözlərini Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətndəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb t, nq, r, ü, k, l hərflərini oxumuşdur. Alim 1893-cü il noyabrın 25-də Danimarka Kral Akademiyasının yığıncağında öz kəşfi haqqında məruzə ilə çıxış etmişdir.

Beləliklə, məlum olur ki, bu sirli yazılar müasir türkdilli xalqların əcdadlarına məxsusdur. 1894-cü ildə rus alimi Vasili Radlov “Kül Tigin abidəsi”nin mətnini tam oxuyaraq tərcümə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 38 hərfdən ibarət Orxon-Yenisey əlifbası başqa dillərdən alınmamış, xüsusi olaraq türk dili üçün icad edilmişdir. Buradakı hərflər məhz türk dilindəki spesifik səsləri ifadə edir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan

mətnlərdə sözlər bir-birindən iki nöqtə ilə ayrılır. Cümlələr sağdan sola, bəzən isə yuxarıdan aşağıya yazılır.

Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələri haqqında ən geniş məlumatı üç böyük türk abidəsi – Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukukun şərəfinə ucaldılan abidələrdən əldə etmək olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş böyük Göytürk imperiyasının yadigarlarıdır.

Kül Tigin və Bilgə xaqan doğma qardaş olmuşlar. 731-ci ildə Kül tigin döyüşlərin birində həlak olur. Kiçik qardaşının ölümündən təsirlənən Bilgə xaqan onun şərəfinə qəbirüstü abidə ucaldır. Abidənin mətni Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. O, bu mətndə xaqanlığın möhkəmlənməsi yolunda özünün və qardaşının xidmətlərindən, hərbi yürüşlərindən, qələbələrindən fərəhlə danışır, onun vəfatından kədərləndiyini bildirir. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar özündən həm yaş, həm də vəzifəsinə görə kiçik olan qardaşı haqqında bu cür səmimi sözlər dilə gətirməmişdir: “Kiçik qardaşım Kül Tigin həlak oldu, çox-çox üzüldüm. Kədərimdən görür gözüm görməz, bilir aqlım bilməz oldu. Özüm düşündüm: zaman da, həyat da Tanrının əlindədir. İnsan oğlu ölümlü doğulmuşdur. Göz yaşımı axıdaraq, qəlbimin sızıltılarını boğaraq düşüncəyə daldım. Bütün millətimin gözü kor olacaq deyə düşündüm” [Xudiyev N.M. Bakı, 2015].

“Kül Tigin abidəsi”ndən sonra Bilgə xaqan özü üçün də abidə qoydurmuş və burada, özünün dediyi kimi, “Türk millətinin, türk dövlətinin ad-sanı yox olmasın”, – deyə görülən işlərdən bəhs etmişdir: “Ey türk, oğuz bəyləri, türk xalqı, eşidin! Üstdən göy çökmədikcə, altdan yer dəlinmədikcə türk ulusunu, türk yurdunu, türk dövlətini, türk törəsini kim dağıda bilər?! Su kimi axıtdığın qanına, dağlar kimi yığdığın sümüyünə (şəhidlərinə) layiq ol! Ey ölümsüz türk milləti, titrə və özünə dön!”.

Orxon çayı sahilində tapılan ən böyük abidələrdən biri də Tonyukuk abidəsidir. Tonyukuk üç türk xaqanının – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın vəziri, türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. Abidədə göstərildiyi kimi o, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, sonrakı illərdə döyüşlərdə və xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Orxon-Yenisey abidələri qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin gözəl nümunəsidir. Çox vaxt “məzar poeziyası” adlandırılan bu yazılar türkdilli ədəbiyyatın zəmanəmizə gəlib çatan ilk yazılı inciləridir.

Nəticə / Conclusion

Yekun olaraq bildirmək yerinə düşər ki, məqaləni hazırlamazdan əvvəl çoxsaylı tədqiqatçıların araşdırmalarına, türkdilli xalqların qədim yazılı abidələrinə, tarixçilərin əsərlərinə müraciət etmiş və öz qənaətlərimizi oxucularla bölüşmək istəmişik. Bizə belə gəlir ki, e.ə. V əsrdə yaranmış türk xalqlarının yazılı abidələri zamanımıza qədər gəlib çatan ən qədim nümunə sayılır və VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Türkdilli xalqların ən qədim tarixini özündə yaşadan daşlar üzərində yazılmış kitabələrdən, o cümlədən ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilən Göytürk abidələrindən bəhs edən bu məqalədə türkdilli xalqların tarixi yaddaşı sayılan Göytürk toponimlərinə geniş yer verilir, onların hazırki türklərin tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətindən danışılır. Nəticə olaraq belə hesab edirik ki, məqalədə qələmə alınmış mövzu nə qədər əhatəli əks etdirilsə də, bu istiqamətdə geniş araşdırmalara, yeni tədqiqat işlərinin aparılmasına indi də ehtiyac vardır. Güman edirik ki, yeni araşdırmaların türkdilli xalqların tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində böyük faydası ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Şükürlü Ə.C. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif.
2. Zeynalov F.R. (1980). Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU.
3. Zeynalov F.R. (1981). Türkologiyanın əsasları. Bakı.
4. Əliyev Y.V. (2005). Orxon-Yenisey abidələri və orta Türk ədəbi dili. Bakı.
5. Xəlilov B.Ə. (2013). Türkologiyaya giriş. Bakı.
6. Xudiyev N.M. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.
7. [https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%B6yt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1#G%C3%B6yt%C3%BCrk_Yaz%C4%B1s%C4%B1\(Orxon_Yenisey_Yaz%C4%B1lar%C4%B1\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%B6yt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1#G%C3%B6yt%C3%BCrk_Yaz%C4%B1s%C4%B1(Orxon_Yenisey_Yaz%C4%B1lar%C4%B1))